
MARIA BOŻENA KUCZYŃSKA

JÓZEF CZAPSKI – LOS POLSKIEGO ŻOŁNIERZA NA „NIELUDZKIEJ ZIEMI”

Ubiegły wiek był świadkiem dwóch wojen światowych, a Polska po 123-letniej niewoli odrodziła się „jak Feniks z popiołu”. Wielu naszych rodaków walczyło na frontach obu tych wojen. Jednym z nich był Józef Czapski – arystokrata, artysta malarz, ale także żołnierz, kawalerzysta.

Józef Czapski herbu Leliwa, urodził się 3 kwietnia 1896 w Pradze. Pochodził z arystokratycznej rodziny. Był synem Jerzego Hutten-Czapskiego (1861–1930) i Józefy Leopoldyny z hr. Thun-Hohenstein (1867–1903) oraz wnukiem hr. Emeryka Huttena-Czapskiego¹.

Stańkawa, Pałac Czapskich. Twórca akwareli: Napoleon Orda (1807-1883), polski i białoruski rysownik, malarz, pianista i kompozytor;
<https://pl.wikipedia.org/wiki/Sta%C5%84kawa>

¹ Emeryk Zachariasz Mikołaj Seweryn Hutten-Czapski (1828-1896);
https://pl.wikipedia.org/wiki/Emeryk_Hutten-Czapski

Na specjalną uwagę zasługuje Emeryk Czapski, który po studiach w Petersburgu wstąpił do rosyjskiej służby państwowej, gdzie osiągnął kolejno wysokie stanowiska m.in. szambelana dworu, gubernatora Nowogrodu Wielkiego, generalnego dyrektora departamentu leśnego w ministerstwie dóbr państwa rosyjskiego, a od 1865 r. – wicegubernatora Petersburga. E. Czapski opuścił służbę państwową w r. 1879 i przeniósł się do swego majątku we wsi Stańkowa². Od lat kolekcjonował stare monety ruskie i polskie, medale i ordery, grafikę, militaria, obrazy i starodruki itp. W roku 1894 przeniósł się do Krakowa. Po jego śmierci (zm. w 1896 r.) rodzina stworzyła dla kolekcji Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego w Krakowie, a w r. 1903 przekazała zbiory miastu (obecnie znajdują się w Muzeum Narodowym w Krakowie)³.

Po wybuchu pierwszej wojny światowej J. Czapski został zmobilizowany i rozpoczął studia prawnicze w Petersburgu. Od września 1917 r. służył w 1 pułku ułanów Krechowieckich, w Mińsku. W październiku 1918 r. zapisał się do warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych, jednak wkrótce wyjechał do Petersburga z misją poszukiwania zaginionych w czasie wojny ułanów 1 pułku. Walczył w wojnie polsko-bolszewickiej i za waleczność otrzymał Order Virtuti Militari. Po latach tak opisywał ten czas:

Przyszedłem do tego wojska z tak odległych światów myśli, tak obcy, a przecie nie przeżyłem już nigdy takiego uczucia jedności, koleżeństwa ludzi najróżniejszych klas, rang, formacji i przekonań, jak wtedy w pułku, kiedy wszystkich połączyło uczucie zagrożenia Polski, a śmierć tuż wiązała wszystkich w zupełnej równości⁴.

W latach 1921–1924 kontynuował naukę w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych, m.in. u Józefa Pankiewicza. Od 1924 do 1931 przebywał z grupą kapistów⁵ w Paryżu. Lata przedwojenne Czapskich tak wspomina jego siostra Maria:

² Stańkowa – wieś na Białorusi w obwodzie mińskim; https://pl.wikipedia.org/wiki/Emeryk_Hutten-Czapski

³ Prawnikiem Emeryka Czapskiego (https://pl.wikipedia.org/wiki/Emeryk_Hutten-Czapski) był Jan Henryk Janusz Przewłocki – działacz Związku Sybiraków, po reaktywacji związku pierwszy zastępca prezesa Zarządu Głównego, twórca Komisji Historycznej Związku. J. Przewłocki, herbu Przestrzał (ur. 24 marca 1927 r. w Mordach, zm. 5 lipca 2007 r. w Warszawie) – inżynier, nauczyciel, wydawca, kolekcjoner i bibliofil, działacz opozycji demokratycznej w PRL-u. W czasie II wojny światowej walczył w AK. Po wojnie pracował w Instytucie Wydawniczym „PAX”. W 1951 r. poślubił Elżbietę Czartoryską z Konarzewa. Współpracował z „Kulturą” paryską. Związany z opozycją demokratyczną, redaktor „Biuletynu informacyjnego” Komitetu Obrony Robotników. Internowany 13 grudnia 1981 r. W latach 80. był członkiem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek. Był współtwórcą Archiwum Wschodniego. Następnie utworzył i redagował serię książkową „Wspomnienia Sybiraków”. W 2006 r. odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Pochowany na cmentarzu leśnym w podwarszawskich Laskach; <https://pl.wikipedia.org/wiki/Przew%C5%82ocki>

⁴ Źródło: s. 359–360 [*Kosę zapleść*, 1967] Cytaty sławnych ludzi; <https://quotepark.com/pl/cytaty/426739-jozef-czapski-przyszedlem-do-tego-wojska-z-tak-odleglych-swiatow/>

⁵ Kapiści – określenie grupy artystów skupionych w Komitecie Paryskim (w skrócie K.P. — stąd nazwa), zawiązanym 1923 w ASP w Krakowie, w celu zorganizowania wspólnego wyjazdu na dalsze studia do Paryża. W skład grupy wchodził m.in.:

Kraj nasz, niezapomniany, Białoruś, został za nami wraz z domem rodzinnym. Polska stała się jedyną ojczyzną, wrosliśmy w nią przez rok 1920 i nasze studia w Krakowie, wyprawa paryska (1924–1931) związała nas ściślej z grupą malarzy, kolegów mego brata, przyjaciół wspólnych, jak z drugą rodziną. Po latach wędrówek staliśmy w Warszawie u progu, jak nam się zdawało, nowego życia. Ale te pierwsze lata pracy, już organicznej, w kraju okazały się ostatnimi Polski niepodległej, dla mego brata ostatnimi latami w Polsce⁶.

Wraz z wybuchem drugiej wojny światowej Józef Czapski jako oficer rezerwy został zmobilizowany i pojechał z Warszawy do Krakowa, gdzie w stopniu rotmistrza dołączył do 8. Pułku Ułanów. W wywiadzie publikowanym na łamach „Orła Białego” r. J Czapski opowiedział w jakich okolicznościach dostał się do niewoli sowieckiej i jaki był jej przebieg:

Dnia 26 września 1939 r. dostałem się do niewoli rosyjskiej wraz z kadrą 8 pułku ułanów. W Starobielsku osadzony zostałem w początkach października, wyjechałem zaś stamtąd, jako jeden z ostatnich, w maju 1940 r. Los kolegów ze Starobielska, Kozielska i Ostaszkowa interesował mnie oczywiście bardzo. Toteż kiedy w listopadzie 1941 r. otrzymałem zadanie przyjmowania żołnierzy przyjeżdżających do Wojska Polskiego, przeprowadziłem wśród nich ankietę co do losu zaginionych. Zajmowałem się tymi badaniami na rozkaz gen. Andersa do 1 kwietnia 1942 r. Przepytałem w tej sprawie tysiące ludzi⁷.

Autoportret Józefa Czapskiego
z obozu w Griazowcu z 1941 r.
Fot. Centralne Muzeum Jeńców Wojennych
w Łambinowicach-Opolu
<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-katynska/75246,Jozef-Czapski-Z-sowieckiej-niewoli-do-Paryza.html>

S. Boraczok, J. Cybis, J. Czapski, J. Jarema, A. Nacht, T. P. Potworowski, H. Rudzka-Cybisowa, S. Szczepański, Z. Waliszewski. W Paryżu, ich artystycznym opiekunem i nauczycielem był J. Pankiewicz. W swej twórczości, ukształtowanej pod wpływem nowoczesnej sztuki fr. (gł. P. Cézanne’a, P. Bonnard); <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kapisci;3920036.html>

⁶ J. i M. Czapscy, *Dwugłos wspomnień*, Londyn 1965, s. 5; <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-katynska/75246,Jozef-Czapski-Z-sowieckiej-niewoli-do-Paryza.html>

⁷ *O obozie w Starobielsku – wywiad z Józefem Czapskim*, „Orzeł Biały”, nr 16/55, 1943; <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/bibliografia-i-mediatek/relacja/12222,Wywiad-z-1943-r-z-Jozefem-Czapskim.html>

Dalej J. Czapski opisuje warunki, w których przyszło im żyć:

Jeść dawano mało, ale nie było szczególnie dotkliwego głodu. O ile chodzi o pomieszczenie, najgorzej było w tzw. „Cyrku”. Była to dawna cerkiew. Mieszkało w niej około 1000 ludzi. Prycze ustawione były w 5 pięter. Ponieważ było bardzo ciasno, potrzeba było cudów zręczności, by nie spaść spod kopuły na ziemię. Ja spałem w baraku na rogu ulicy Lwowskiej i Norwida. Nazywaliśmy w ten sposób korytarze między pryzami. Poza tym była w obozie mała biblioteka, zawierająca jedynie książki rosyjskie. Nie zaspokajała ona nawet setnej części wymagań. Badania odbywały się na ogół bez zniżania się fizycznego, zdarzało się co najwyżej, że pytano kogoś bez przerwy przez trzy dni i noc⁸.

Maria Czapska opisuje, jak dotarła do niej wiadomość o niewoli brata:

Dzięki dobrowolnym gońcom kartki wyrzucane przez żołnierzy naszych, wziętych do niewoli sowieckiej, z pociągów i ciężarówek, docierały do Warszawy. Jedna z nich trafiła do rąk moich, bezdomnej wówczas i bez adresu. Kartka zmięta, wypruta z jakiegoś szwu: „Jesteśmy w niewoli sowieckiej – pisał brat – nic więcej nam już nie grozi”. Wzrosłe w pojęciach XIX w. my – siostry, żony i matki jeńców – sądziłyśmy podobnie. Niebawem nadeszły listy z trzech wielkich rosyjskich obozów jenieckich. I nam również pozwolono pisać do nich. [...] Ale następne listy, kierowane pod dawnym adresem, wracały do nas z francuską pieczęcią *inconnu*, albo rosyjską, która brzmiała: „wyjechał, nie podawasz adresu”⁹.

„Nic więcej nam już nie grozi...” – dziś wiemy, że w marcu 1940 r. zapadła decyzja Biura Politycznego KC WKP(b) o zamordowaniu tysięcy polskich więźniów i jeńców więzionych w obozach kozielskim, starobielskim i ostaszewskim. J. Czapski tak wspomina ten czas:

Przez pierwsze tygodnie nie były zorganizowane elementarnie ani łaźnie, ani odwieszalniki, ani wystarczające odżywianie. Za to wszędzie na podwórzach, nawet w łaźni miejskiej poustawiane marne głośniki radiowe od rana do nocy ryczały, chrypiały, jak w całej Rosji, „kawałki” propagandowe, antypolskie, przeplatane... Chopinem. [...] Cały ten tłum nurtowała rozpacz i dławilo upokorzenie. Każdy z początku czuł się samotny i zamknięty w swoim bólu. Nie wiedzieliśmy przecież wówczas nic prawie, poza wstrząsającymi pogłoskami, o całkowitym zniszczeniu Warszawy, gdzie tyłu z nas miało swoje rodziny, o setkach miast i wsi spalonych. Słyszeliśmy jedynie codziennie niezliczone oszczerstwa o Polsce, kpiny z wojska polskiego, którymi karmiło nas radio¹⁰.

Na początku 1940 r. uwięzieni zaczęli żyć nadzieją na rychłe uwolnienie. Strażnicy celowo wspominali o takiej możliwości. W kwietniu wielu z niemal czterech tysięcy oficerów przebywających w Starobielsku zostało wywie-

⁸ Ibidem.

⁹ J. i M. Czapski, *Dwugłos wspomnień*, Londyn 1965, s. 5; Tekst pochodzi z nr 4/2020 „Biuletynu IPN”. Dalej powołuję się na: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-katynska/75246,Jozef-Czapski-Z-sowieckiej-niewoli-do-Paryza.html>

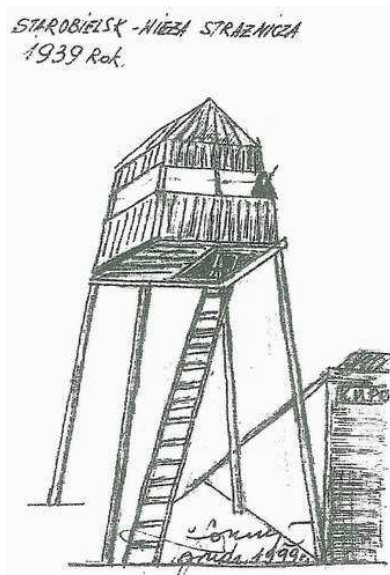
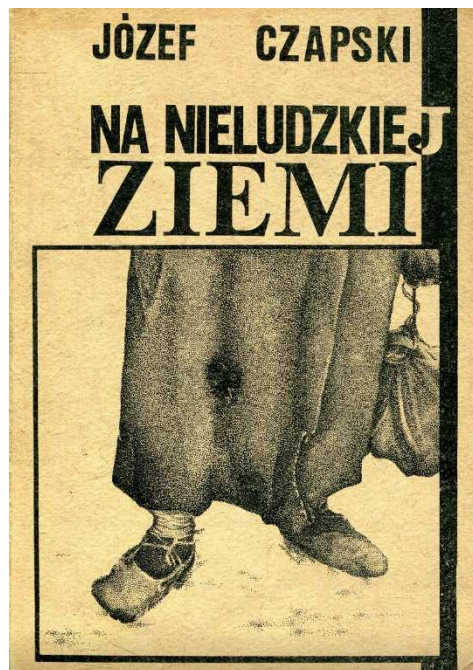
¹⁰ <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-katynska/75246,Jozef-Czapski-Z-sowieckiej-niewoli-do-Paryza.html>

zionych. Po latach wyszło na jaw, że zamordowano ich w Charkowie. Wśród tych, którzy nadal czekali na wyjazd, był Czapski.

Snułem się po pustych barakach, wysiadywałem na słońcu na pustym, udeptanym przez tysiące nóg placu, [...] jakże zazdrościłem „szczęśliwym” kolegom, którzy wyjechali daleko za druty, [...] w szeroki świat. Opuściłem Starobielsk w grupie 16 ludzi dopiero 12 maja¹¹.

Okładka książki
Józefa Czapskiego
Na nieludzkiej ziemi,
wyd. II rozszerzone,
Editions Spotkania,
Paryż 1989

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-katynska/75246,Jozef-Czapski-Z-sowieckiej-niewoli-do-Paryza.html>

Wieża strażnicza w Starobielsku
– rysunek Józefa Czapskiego.
Fot. Centralne Muzeum Jeńców Wojennych
w Łambinowicach-Opolu
<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-katynska/75246,Jozef-Czapski-Z-sowieckiej-niewoli-do-Paryza.html>

¹¹ https://www.historiaposzukaj.pl/wiedza/osoby,1100,osoba_jozef_czapski.html

Jeńców, którzy nie znaleźli się na liście skazanych na śmierć, przeniesiono do obozu w Juchnowie (Pawliszczew Bor); w tej grupie był rotmistrz J. Czapski. Potem z Pawliszczewa Boru trafił do obozu w Griazowcu. W Griazowcu ocaleni ze Starobielska spotkali nielicznych kolegów z Kozielska i Ostaszkowa.

Wkrótce po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej (czerwiec 1941 r.) już 30 lipca 1941 r. nastąpiło podpisanie przez Rząd RP na Uchodźstwie układu z ZSRS i władze sowieckie wyraziły zgodę na utworzenie na swoim terytorium Armii Polskiej. Władze sowieckie ogłosiły „amnestię” dla wszystkich obywateli polskich znajdujących się w ZSRS, także jeńców wojennych. Rozpoczęła pracę polsko-sowiecka komisja wojskowa, której zadaniem było formowanie Armii Polskiej. Obowiązki dowódcy objął, wypuszczony z sowieckiego więzienia, gen. Władysław Anders; sztab armii stacjonował w Buzułuku. J. Czapski został mianowany kierownikiem Biura Poszukiwań Zaginionych w Związku Sowieckim Oficerów i Żołnierzy (później, w 1942 r., po reorganizacji pełnił funkcję pełnomocnikiem ds. niezwróconych jeszcze jeńców).

Rotmistrz Józef Czapski

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-katynska/75246,Jozef-Czapski-Z-sowieckiej-niewoli-do-Paryza.html>

W rozmowach ze Stalinem przy każdej okazji stawał problem braku informacji o kilku/kilkunastu tysiącach jeńców:

Stalin indagowany najpierw przez ambasadora RP przyjął z wielkim oburzeniem do wiadomości, że są jeszcze Polacy nie wypuszczeni na wolność. Potem dodał, że „amnestia” odnosi się absolutnie do wszystkich i zatelefonował do NKWD z rozkazem natychmiastowego wykonania tej decyzji. Powtórnie Stalin został zainterpelowany w tej sprawie na Kremlu, przez gen. Andersa, w czasie wizyty gen. Sikorskiego. Najwyższy czynnik rosyjski wyraził przypuszczenie, że nasi oficerowie uciekli do Mandżurii. Otrzymał na to odpowiedź gen. Andersa, że zbyt dobrze zna on organizację NKWD, aby mógł to brać poważnie pod uwagę. Stalin uśmiechnął się na ten komplement i zapewnił, że jeżeli są jeszcze jacyś ludzie, którzy bezprawnie zatrzymują Polaków w obozach, to on tych ludzi będzie „łamał” („my budiem ich łomat”). Cała sprawa na tym utknęła¹².

Korpus Polski w bitwie o Monte Cassino. Odprawa oficerów – widoczni m.in. ppor. Eugeniusz Lubomirski (1. z prawej), gen. Władysław Anders (w berecie), Józef Czapski (3. z prawej) gen. Bronisław Duch (4. z prawej), maj 1944, Archiwum Fotograficzne Tadeusza Szumańskiego, licencja CC BY, źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe; https://www.historiaposzukaj.pl/wiedza,osoby,1100,osoba_jozef_czapski.html

Zebrane przez J. Czapskiego informacje o losach i miejscach pobytu polskich jeńców były fragmentaryczne:

Pierwsze wiadomości wskazywałyby na Ziemię Franciszka Józefa. Tak na przykład szef NKWD w Czkałowie, którego o to pytałem, potwierdził, że jeńcy Starobielska znajdowali się w porcie Dudinka u ujścia Jeniseju. Jest to port, z którego wyjeżdża się na Ziemię Franciszka Józefa.

¹² *O obozie w Starobielsku – wywiad z Józefem Czapskim*, „Orzeł Biały”, nr 16/55, 1943; <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/bibliografia-i-mediatek/relacj/12222,Wywiad-z-1943-r-z-Jozefem-Czapskim.html>

Wszystkie te informacje miały jednak niepewny charakter. Przeciw tej koncepcji przemawia także okoliczność, że kiedy odwiedziłem szefa obozów koncentracyjnych w całym ZSRR gen. Nasietkina, ten ostatni nie chciał mi wprawdzie nic powiedzieć, ale za jego plecami wisiała ogromna mapa, na której wyrysowane były wszystkie „łagry” na terenie całego Związku – ani jednego nie było na Ziemi Franciszka Józefa. [...]

Między wypuszczeniem mnie z obozu i wyjściem naszej armii z ZSRR objechałem wszystkie możliwe urzędy, o których można było przypuścić, że coś wiedzą o losie moich współtowarzyszy. Nic pewnego nie mogłem się dowiedzieć¹³

Wspomnienia. Czapskiego z poszukiwań zostały później wydane w książce pt. *Na nieludzkiej ziemi*. Był jednym z ostatnich żołnierzy Armii Polskiej, która opuściła Związek Sowiecki.¹⁴

Druga książka J. Czapskiego opisująca pobyt w niewoli to *Wspomnienia starobielskie*, którą skończył pisać w Palestynie w 1943 r., już po odkryciu grobów katyńskich i zerwaniu przez Stalina stosunków dyplomatycznych z Rządem RP na Uchodźstwie. Ukazał panujące w obozie warunki i nastroje

Wraz z Armią Andersa walczył na Bliskim Wschodzie, a następnie brał udział w kampanii włoskiej. Od 1946 r. mieszkał w Paryżu, gdzie współtworzył paryską „Kulturę” – jedno z najważniejszych czasopism emigracyjnych. Swoje obrazy pokazywał na wystawach we Francji, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii, Brazylii, Belgii. W Polsce jego twórczość była praktycznie niedostępna. Dopiero po przełomie w październiku ‘56, w 1957 wystawiono jego obrazy w Muzeum Narodowym w Poznaniu i Towarzystwie Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie. Kolejna ekspozycja jego twórczości była możliwa dopiero w 1986 r. w Muzeum Archidiecezjalnym w Warszawie. Jego życie dokumentuje stworzona przez Krystynę Zachwatowicz i Andrzeja Wajdę ekspozycja w Pawilonie Józefa Czapskiego – Oddziale Muzeum Narodowego w Krakowie.

Józef Czapski został pochowany 15 stycznia 1993 r. na cmentarzu w sąsiadującej z Maisons-Laffitte miejscowości Le Mesnil-le-Roi, obok zmarłej w 1981 siostry Marii.

Cześć Jego Pamięci!

¹³ Między wypuszczeniem mnie z obozu i wyjściem naszej armii z ZSRR objechałem wszystkie możliwe urzędy, o których można było przypuścić, że coś wiedzą o losie moich współtowarzyszy. Nic pewnego nie mogłem się dowiedzieć

¹⁴ N. Lebediewa, *Józef Czapski i jego rodacy na „nieludzkiej ziemi”*, [w:] J. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, Kraków 2017, s. 457; <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnie-katynska/75246,Jozef-Czapski-Z-sowieckiej-niewoli-do-Paryza.html>